

FRUSTRATS, INCOMPRESOS I OBLIDATS

ELS EXPEDICIONARIS ESPANYOLS DE LA IL·LUSTRACIÓ

ANTONIO GONZÁLEZ BUENO

En l'últim terç del segle XVIII la corona espanyola es va incorporar a la pràctica de promoure expedicions que, junt amb la reivindicació sobre els territoris visitats, elaboraren també estudis i catàlegs de les riqueses naturals trobades. La majoria dels expedicionaris van topar a la tornada amb la incomprensió i l'oblit de les mateixes institucions que havien promogut el seu viatge.

Paraules clau: Amèrica, expedició, Filipines, il·lustració, viatge.

Durant el segle XVII la corona espanyola havia girat l'esquena al riquíssim patrimoni cultural de les seues colònies. Però en l'últim terç del XVIII va reprendre la seua primitiva actitud descobridora. Com en gran part de les accions promogudes durant el període il·lustrat, homes i institucions tracten de servir els interessos del Govern, no sempre ben definits, tan bé com la seua preparació els ho permet.

La realització d'aquests viatges d'exploració suposarà la incorporació d'Espanya a un model generalitzat entre els altres imperis europeus, on una aventura expedicionària comportava no sols la reivindicació de les corones respectives sobre els territoris colonials sinó també l'elaboració d'estudis cartogràfics i catàlegs d'aquelles riqueses naturals amb vista a una possible comercialització. Certament la corona espanyola es va sumar tard al corrent expedicionari, vigent des del segle XVII en la resta d'Europa, però ho va fer amb entusiasme i amb forts costos econòmics.

■ EL PROJECTE EXPEDICIONARI IL·LUSTRAT

El projecte expedicionari hispà comença a adquirir una major presència, en la ment dels il·lustrats espanyols, cap a 1776, amb motiu del desig manifestat per la corona francesa de realitzar un viatge científic als territoris espanyols del Perú. El model no és nou, cal recordar la

participació de Jorge Juan i Antonio de Ulloa en l'expedició dirigida per Charles de La Condamine uns anys abans; tampoc ho és l'interès d'alguns estudiosos hispans per conèixer la naturalesa americana, com posa en evidència la integració d'un equip de naturalistes en l'Expedició de Límits comandada per José d'Iturriaga, en els anys centrals del segle (Puerto Sarmiento, 1988).

Però és durant aquest últim quart del segle XVIII quan una part de l'elit política espanyola sembla haver pres consciència de la necessitat de fomentar les noves ciències útils i, des d'aquesta opció,

es troba latent una certa disponibilitat ideològica per abordar les relacions amb Amèrica des d'una nova òptica; el mateix Pedro Rodríguez Campomanes ho reivindicava així en el seu *Discurso sobre la educación popular*, datat el 1775.

El programa expedicionari espanyol, executat com a conseqüència de la sol·licitud de la corona francesa per a explorar el «Perú», quedarà sota la tutela de la Secretaria de Gràcia i Justícia d'Índies, aleshores regentada per José de Gálvez, i els aspectes tècnics seran encarregats a Casimiro Gómez Ortega, catedràtic primer del Reial Jardí, qui va actuar com un «gestor governamental». Ell es converteix, *de facto*, en el director tècnic de l'expedició hispanofrancesa al Virregnat del Perú; triarà els seus deixebles, Hipólito Ruiz i José Pavón, perquè viatgen –com a botànics–

«UNA AVENTURA
EXPEDICIONÀRIA COMPORTAVA
LA REIVINDICACIÓ DE
LES CORONES SOBRE ELS
TERRITORIS COLONIALS I
L'ELABORACIÓ D'ESTUDIS
CARTOGRÀFICS I CATÀLEGS
D'AQUELLES RIQUESES
NATURALS AMB VISTA A UNA
POSSIBLE COMERCIALIZACIÓ»

SINC / Real Jardín Botánico-CSIC

L'expedició dirigida per José Celestino Mutis, en el Virregnat de Nova Granada, no va estar, en la pràctica, subjecta a les directrius imposades des de Madrid. La posada en marxa d'aquesta expedició va ser decretada pel virrei-arquebisbe, al començament de 1783, sense esperar el plàcet de la Cort; aquest es concediria a fets consumats. En la imatge, retrat de José Celestino Mutis, realitzat el 1811 per Pablo Antonio García del Campo.

junt amb el francès Joseph Dombey, i s'encarregarà de donar-los un cert vernís que permeta oblidar la seua joventut i el seu escàs coneixement de l'espai i de la matèria objecte d'estudi; això no va ser obstacle perquè la direcció de l'empresa li fóra conferida a Hipólito Ruiz (González Bueno i Rodríguez Nozal, 2000).

Durant quasi quatre anys, entre 1777 i 1781, els expedicionaris van herboritzar en les costes de Lima i la *ceja* de les muntanyes andines, però la rebel·lió de Túpac Amaru II (1780-1781) els va privar de continuar treballant lliurement en les muntanyes del Perú; no sembla que la monarquia espanyola es poguera permetre que un estranger tinguera coneixement de la situació de rebel·lia que es vivia en el seu territori colonial. L'expedició va tenir una nova destinació: Xile, per les seues terres van viatjar entre 1781 i 1783; a la seua tornada al port d'El Callao, a l'abril de 1784, Joseph Dombey va embarcar amb direcció a Cadis, i en arribat es veurà sotmès a un fort i prolongat escorcoll fronterer dirigit per Gómez Ortega.

Després del retorn del francès a la metròpoli, els botànics espanyols tornen a les quinedes andines; hi van treballar, en un clima embolcallat en denses boires i conflictes personals, fins a les darreries de gener

Real Jardín Botánico-CSIC

Dibuix de *Mutisia clematis* realitzat per Salvador Rizo per a l'expedició botànica al Nou Regne de Granada (1783-1816) dirigida per José Celestino Mutis. La planta va ser batejada així per Carl von Linné fill en honor a Mutis.

«NO ÉS DIFÍCIL VEURE EN L'EXPEDICIÓ
DIRIGIDA PER MUTIS UNA OPCIÓ
AUTÒNOMA DE LA COLÒNIA, DESTINADA
A INTRODUIR EN LA FUTURA COLÒMBIA
LES NOVES CIÈNCIES I TÈCNIQUES»

de 1788; a finals de març d'aquell any embarquen a El Callao amb destinació a Cadis; en aquest port farien l'entrada al setembre de 1788. S'inicia una nova etapa, tampoc gaire més tranquil·la, en la vida dels expedicionaris a la península.

Mentre els expedicionaris espanyols es troben treballant a les quinedes dels Andes, a començament de 1787, Juan Bautista Muñoz, cosmògraf d'Índies, encarregat de reordenar els fons dels jesuïtes, que havien estat expulsats, localitza a la biblioteca del Col·legi Imperial de Madrid una còpia dels manuscrits de Francisco Hernández, metge de Felip II que havia viatjat a Nova Espanya per estudiar-ne les produccions naturals l'any 1570. La notícia va ser comunicada a José de Gálvez, ministre d'Índies, qui va encarregar a Gómez Ortega l'actualització i publicació del manuscrit.

A penes un parell d'anys abans, en la primavera de 1785, Martín Sessé, metge aragonès establert a Mèxic, havia escrit al catedràtic primer del Reial Jardí proposant la realització d'una expedició botànica destinada, a més de catalogar els recursos naturals del Virregnat de Nova Espanya, a institucionalitzar les noves ensenyances sanitàries en el territori colonial.

La suma d'ambdós fets condueix a la formalització, el març de 1787, d'una expedició botànica a Nova Espanya. Al seu director –Martín Sessé– se li encarrega de crear un Jardí Botànic a Mèxic destinat, com el de Madrid, a renovar els estudis sanitaris i a centralitzar els treballs de catalogació de les riqueses naturals del Virregnat. Martín Sessé consigna en els seus escrits com a inici de l'expedició l'1 d'octubre de 1787; el primer curs de Botànica a Mèxic es va inaugurar el 2 de maig de 1788 (Moreno, 1988). El 1790 es van incorporar a l'expedició els primers deixebles formats al nou jardí: José Mariano Mociño i José Maldonado. Els expedicionaris van retornar a la metròpoli, no sense dificultats, al llarg del segon semestre de 1803.

Reiniciat el procés de reconeixement i catalogació de les riqueses naturals del Nou món, aquest va continuar per vies diferents de les planejades des de la Cort. És el cas de l'expedició dirigida per José Celestino Mutis, al Virregnat de Nova Granada, la qual no va estar, en la pràctica, subjecta a les directrius imposades des de Madrid. La posada en marxa d'aquesta expedició va ser decretada pel virrei-arquebisbe, al començament de 1783, sense esperar el plàcet de la Cort; aquest es concediria

Fernando Brambila

Els governants il·lustrats no sols volien conèixer les riqueses de l'Imperi, també els seus límits territorials: si calguera assenyalar un projecte amb què es pretenguera obtenir una visió global de les produccions naturals del món colonial, aquest seria l'expedició de les corbetes *Descoberta* i *Atrevida* capitanejades per Alejandro Malaspina i José Bustamante. La imatge mostra les dues embarcacions al port de Palapa de l'illa de Samar (Filipines).

«ELS MATERIALS DELS
EXPEDICIONARIS
ACABARIEN SENT
DISTRIBUÏTS ENTRE ELS
BOTÀNICS EUROPEUS
INTERESSATS EN LA FLORA
DEL NOU MÓN O DIPOSITATS
EN ELS ARXIVS DE LES
INSTITUCIONS ESPANYOLES»

a fets consumats. Conegudes les realitzacions d'aquesta expedició no és difícil veure-hi una opció autònoma de la colònia, destinada a introduir en la futura Colòmbia les noves ciències i les noves tècniques, en un discurs ben allunyat de les pretensions metropolitanas. Encara que Gómez Ortega insistia davant de José de Gálvez en la necessitat que les expedicions de Perú i Nova Granada intercomunicaren els seus resultats, i que el monarca hi accedira per reial ordre de 21 de novembre de 1783,

no es va acatar tal disposició, de fet es van produir enfrontaments entre l'un i l'altre equip expedicionari, la presentació «científica» dels quals, entorn de les quines americanes, no fa sinó ocultar el gran problema de fons: el control econòmic de les riqueses colonials (González Bueno, 2008).

L'expedició a Filipines té com a objecte l'obertura de noves vies comercials entre l'arxipèlag i la metròpoli; la iniciativa parteix de la Reial Companyia de Filipines, fundada el 1785. La contractació de Juan de Cuéllar va a càrrec de la Reial Companyia, però la seua elecció és deguda a Gómez Ortega, en un intent de convertir aquesta empresa privada en una nova anella del projecte expedicionari. Els beneficis econòmics no són els esperats per la Reial Companyia i, a partir de 1795,

Església de Yanacocha, Perú

La rebel·lió de Túpac Amaru II va obligar l'expedició d'Hipólito Ruiz, José Pavon i Joseph Dombey a abandonar l'herborització de les muntanyes del Perú. En el quadre es representa Túpac Amaru II (a l'esquerra, als peus de la Mare de Déu) acompanyat d'alguns familiars.

aquesta decideix prescindir dels serveis del botànic.

Però els governants il·lustrats no sols volien conèixer les riqueses de l'Imperi, ans també els seus límits territorials: si calguera assenyalar un projecte amb què es pretenguera obtenir una visió global de les produccions naturals del món colonial, aquest seria l'expedició de les corbetes *Descoberta i Atrevida* capitanejades per Alejandro Malaspina i José Bustamante, finançades per l'Armada espanyola i en la qual l'opinió de Gómez Ortega va ser especialment tinguda en compte en el moment de seleccionar els naturalistes que haurien d'integrar-s'hi (Galera Gómez, 2010). Entre 1789 i 1794 els expedicionaris espanyols van recórrer els territoris colonials, traçant cartes nàutiques per a «*la poca experta navegación mercantil*», herboritzant i recol·lectant les produccions naturals que se'ls presentaven al seu pas i, en paraules de Malaspina, ocupant-se de «*la investigación del estado político de la América, así relativamente a España como a las naciones extranjeras*».

■ CODA: UNA SIMFONIA IMPERFECTA

Quin va ser el final de l'ambiciós projecte expedicionari executat durant la Il·lustració? De tornada a Espanya els expedicionaris peruans, els primers a arribar a la metròpoli, comencen a treballar sobre els materials

herboritzats. Els resultats de caire econòmic, els de major interès per als organitzadors, van ser publicats amb relativa promptitud: el 1792 H. Ruiz donaria a les premses la seua *Quinología...*, un tractat amb què pretenia fixar doctrina sobre el comerç d'aquesta polèmica escorça, en termes especialment laudatoris per a la procedent de Loxa; una actitud que afavoria les pretensions comercials del mateix Gómez Ortega.

Des de l'estiu de 1792 treballarien en una institució pròpia, l'Oficina Botànica, ubicada a Madrid i dependent de la Secretaria de Gràcia i Justícia d'Índies, a la qual sempre va quedar vinculat aquest programa americà; hi van ser remesos, quan van arribar, els expedicionaris neohispanos, perquè l'Oficina Botànica es va concebre com un centre estatal dedicat a l'estudi i publicació de la flora americana. El 1798, sis anys després de l'inici dels seus treballs, veuria la llum el primer volum de la *Flora Peruviana et Chilensis...*, li seguirien dos toms més; a penes uns anys abans, el 1794, havia aparegut un *Flora Peruviana et Chilensis, prodromus...* amb

les descripcions dels nous gèneres descoberts (González Bueno i Rodríguez Nozal, 2000).

Poc més es va publicar del treball realitzat pels expedicionaris espanyols a Amèrica; els seus materials acabarien sent distribuïts entre els botànics europeus interessats en la flora del Nou món o dipositats, per dormir el son dels justos, en els arxius de les institucions espanyoles. Ni els informes politicoeconòmics d'Alejandro Malaspina ni els inventaris realitzats pels distints grups que

es van ocupar de recol·lectar les produccions americanes van tenir més bona sort. L'aventura expedicionària il·lustrada se'ns presenta com una «il·lusió fallida», una història en què els protagonistes acaben sumits en la frustració, la incomprensió i l'oblit (Puerto Sarmiento, 1988). La reforma sanitària augurada des de la Cort no es va dur a terme; els nous productes de comerç que haurien de proporcionar una sanejada balança econòmica no van trobar espai en el mercat internacional; l'anhelada *Flora americana* que hauria de mostrar la riquesa dels territoris colonials –i el coneixement metropolità sobre ells– no va aconseguir eixir d'impresió. La mateixa polèmica sobre la quina, sostinguda pels grups dirigits per Casimiro Gómez Ortega i José Celestino Mutis, no és més que una lluita comercial per situar en el mercat un producte amb una determinada «denominació d'origen», que beneficiaria econòmicament l'un o l'altre dels polemistes.

«L'AVENTURA
EXPEDICIONÀRIA
IL·LUSTRADA SE'NS
PRESENTA COM UNA
IL·LUSIÓ FALLIDA, UNA
HISTÒRIA EN QUÈ ELS
PROTAGONISTES QUEDEN
SUMITS EN LA FRUSTRACIÓ,
LA INCOMPRESIÓ I L'OBLIT»

Museu de la Farmàcia Hispana, Universitat Complutense de Madrid

No obstant això, en la labor dels expedicionaris espanyols no tot va ser un rotund fracàs. Els manuscrits dels expedicionaris van restar inèdits, però la seua labor no va ser en va; bona part dels materials col·lectats van arribar, per diversos i atzarosos camins, als grans herbaris europeus del segle XIX, la qual cosa va possibilitar que altres científics europeus donaren a conèixer l'exuberància de la flora americana. I sobretot va quedar el seu llegat en terres americanes; als expedicionaris espanyols devem, en gran mesura, la introducció a Amèrica de les noves teories científiques vigents en l'Europa il·lustrada, la formació de deixebles, continuadors de l'activitat esbossada pels expedicionaris, i la creació d'institucions –càtedres universitàries i jardins botànics–, on aquests van poder continuar desenvolupant les noves ciències. Però no era aquest l'objectiu buscat pels gestors metropolitans; com en tantes altres ocasions, els projectes metropolitans i les realitats colonials van ser ben distints. ☉

La quina va originar alguns enfrontaments entre l'expedició de Perú, dirigida per Casimiro Gómez Ortega, i la de Nova Granada, dirigida per José Celestino Mutis. Els equips no van intercomunicar els seus resultats i es va produir una polèmica entorn de la presentació «científica» d'aquesta espècie. En realitat, es tractava d'una disputa econòmica, una lluita comercial per situar en el mercat un producte amb una determinada «denominació d'origen».

BIBLIOGRAFIA

- GALERA GÓMEZ, A., 2010. *Las corbetas del Rey: el viaje alrededor del mundo de Alejandro Malaspina (1789-1794)*. Fundación BBVA. Madrid.
- GONZÁLEZ BUENO, A., 2008. *José Celestino Mutis (1732-1808). Naturaleza y arte en el nuevo Reyno de Granada*. CSIC / AECID. Madrid.
- GONZÁLEZ BUENO, A. i R. RODRÍGUEZ NOZAL, 2000. *Plantas americanas para la España ilustrada: génesis, desarrollo y ocaso del proyecto español de expediciones botánicas*. Universidad Complutense de Madrid. Madrid.
- MORENO, R., 1988. *La primera cátedra de botánica en México, 1788*. Sociedad Botánica de México / Sociedad Mexicana de Historia de la Ciencia y de la Tecnología. Mèxic D. F.
- PUERTO SARMIENTO, F. J., 1988. *La ilusión quebrada. Botánica, sanidad y política científica en la España Ilustrada*. Serbal / CSIC. Barcelona.

Antonio González Bueno. Catedràtic d'Història de la Farmàcia de la Universitat Complutense de Madrid.